

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут
«Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

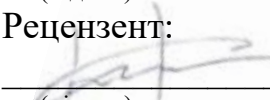
на тему

**Соціально-політична криза радянського суспільства 80-х рр. XX ст.:
український вимір**

Виконав: здобувач вищої освіти
4 курсу групи ДМП-КТР21
спеціальності: 032 Історія та археологія
освітньої програми: Краєзнавчо-туристична
робота

 / Олег СТРИЛЕЦЬ
(підпис) (ім'я та прізвище)

Керівник: / Олег ТАВШУНСЬКИЙ
(підпис) (ім'я та прізвище)

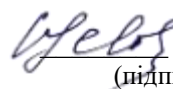
Рецензент: / Дмитро КОРОТКОВ
(підпис) (ім'я та прізвище)

Харків – 2025

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА**

Навчально-науковий інститут Українська інженерно-педагогічна академія
Кафедра краєзнавчо-туристичної роботи соціальних і гуманітарних наук
Спеціальність 032 Історія та археологія
Освітньо-професійна програма Краєзнавчо-туристична робота

ЗАТВЕРДЖУЮ
В. о. завідувачки кафедри
краєзнавчо-туристичної
роботи, соціальних і
гуманітарних наук

 Ірина ЩЕРБИНА
(підпис)

«14» квітня 2025 р.

ЗАВДАННЯ
на кваліфікаційну роботу
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

здобувачу вищої освіти Олегу Стрільцю

1. Тема роботи: Соціально-політична криза радянського суспільства 80-х рр. XX ст.: український вимір.

затверджена наказом університету № 4801-5/925 від «11» квітня 2025 р.

2. Термін здачі закінченої роботи «30» травня 2025 р.

3. Вихідні дані до роботи

Мета роботи – проаналізувати соціально-політичну ситуацію в СРСР і Українській РСР у 1980-х роках та з'ясувати причини, прояви й наслідки кризи радянської системи.

Об'єкт дослідження – Соціально-політична ситуація в СРСР у 1980-х роках.

Предмет дослідження – Процеси, що відбувалися в Україні у період соціально-політичної кризи 1980-х років, та їхній вплив на радянське суспільство.

4. Зміст роботи (перелік питань, які належить розробити):

Вступ

Розділ 1 Причини загострення соціально- політичної кризи

Розділ 2 Основні прояви кризи

Розділ 3 Усвідомлення соціально-політичної кризи

Висновки

Список використаних джерел

5. Дата видачі завдання «14» квітня 2025 р.

Керівник роботи

(підпис)

Олег ТАВШУНСЬКИЙ
(ім'я, прізвище)

Завдання прийняв/ла до виконання

(підпис)

Олег СТРИЛЕЦЬ
(ім'я, прізвище)

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН-ГРАФІК виконання кваліфікаційної роботи

№ з/п	Назва етапів роботи	Термін виконання	Позначки керівника про виконання завдання
1	Вступ	18.04.2025	
2	Розділ 1	26.04.2025	
3	Розділ 2	07.05.2025	
4	Розділ 3	19.05.2025	
5	Висновки	21.05.2025	
6	Список використаних джерел	27.05.2025	
7	Оформлення випускної роботи та ілюстративного матеріалу	30.05.2025	

Здобувач вищої освіти

(підпис)

Олег СТІЛЕЦЬ
(ім'я, прізвище)

Керівник

Олег ТАВШУНСЬКИЙ

АНОТАЦІЯ

Стрілець О. Соціально-політична криза радянського суспільства 80-х рр. XX ст.: український вимір (кваліфікаційна робота бакалавра). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. 56 с. (рукопис).

Кваліфікаційна робота присвячена комплексному аналізу соціально-політичної кризи в СРСР у 1980-х роках, з акцентом на її прояви в Українській РСР. У роботі розкрито причини посилення кризових явищ у політичній, соціальній та економічній сферах; охарактеризовано реакцію населення, опозиційні настрої, тіньову економіку та загострення відносин між центром і республіками.

У першому розділі визначено загальні риси політичної та соціально-економічної ситуації в СРСР напередодні 1980-х років. У другому розділі досліджено специфіку проявів кризи в Українській РСР, зокрема зростання соціального незадоволення, пасивний і активний опір системі. У третьому розділі розглянуто трансформаційні процеси наприкінці десятиліття, що заклали основу для подальших змін у політичному та суспільному житті.

Робота містить вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел (понад 50 найменувань), 2 додатки. У тексті представлено узагальнені статистичні та документальні матеріали, праці провідних українських істориків. Ключові слова: СРСР, Українська РСР, криза, тіньова економіка, дисиденти, 1980-ті роки, політична система, трансформація.

ANNOTATION

Strilets O. The socio-political crisis of Soviet society in the 1980s.: Ukrainian dimension (bachelor's qualification thesis). Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2025. 56 p. (manuscript).

The bachelor's qualification thesis is dedicated to a comprehensive analysis of the socio-political crisis in the USSR during the 1980s, with a particular focus on its manifestations in the Ukrainian SSR. The research explores the causes of escalating crisis phenomena in political, social, and economic spheres; it examines public responses, oppositional sentiments, the shadow economy, and the increasing tension between the central government and the republics.

The first chapter outlines the general political and socio-economic conditions in the USSR at the beginning of the 1980s. The second chapter examines the specific features of the crisis in the Ukrainian SSR, including the rise of social discontent, passive resistance, and the emergence of opposition movements. The third chapter focuses on the transformational processes of the late 1980s, which laid the foundation for subsequent political and societal changes.

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusions, a list of more than 50 sources, and two appendices. It includes generalized statistical and documentary materials, as well as scholarly works of leading Ukrainian historians.

Keywords: USSR, Ukrainian SSR, crisis, shadow economy, dissidents, 1980s, political system, transformation.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
Розділ 1. ПРИЧИНИ ЗАГОСТРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ.....	8
1.1. Політична ситуація в СРСР на початку 80-х років.....	8
1.2. Економічні проблеми радянського суспільства.....	13
1.3. Соціальні зміни та їх вплив на суспільство.....	18
Розділ 2. ОСНОВНІ ПРОЯВИ КРИЗИ.....	23
2.1. Політична незадоволеність і протестні рухи.....	23
2.2. Соціальні рухи та їх вплив на суспільство.....	28
2.3. Криза ідеології: від марксизму-ленінізму до гласності.....	34
Розділ 3. УСВІДОМЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ.	39
3.1. Перебудова як спроба подолати кризу.....	39
3.2. Наслідки соціально-політичної кризи для Радянського Союзу та УРСР.....	42
ВИСНОВКИ.....	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	51

ВСТУП

У другій половині XX століття Радянський Союз опинився на порозі глибоких трансформацій, зумовлених як внутрішніми суперечностями, так і глобальними викликами. Особливо гостро ці процеси проявилися у 1980-х роках, коли соціально-політична система почала втрачати контроль над багатьма аспектами суспільного життя. В умовах поступового послаблення авторитарного режиму, наростання економічної стагнації, зростання соціального напруження та ідеологічної втоми сформувалося явище, яке історики визначають як соціально-політичну кризу. Українська РСР, як складова частина СРСР, водночас залишалася об'єктом загальносоюзної політики та суб'єктом суспільних трансформацій, зумовлених регіональними чинниками.

Актуальність дослідження обумовлена тим, що соціально-політичні процеси 80-х років стали передумовою не лише розпаду Радянського Союзу, а й подальшого становлення незалежної України. Саме в цей період виникають нові форми громадської активності, відбувається поступова зміна ідеологічних орієнтирів, формуються політичні еліти, які відіграють ключову роль у подіях 1991 року. Аналіз кризи радянської системи в її українському вимірі дозволяє глибше зрозуміти як причини занепаду тоталітарного ладу, так і витoki національного відродження.

Метою роботи є дослідити причини, прояви та наслідки соціально-політичної кризи радянського суспільства у 1980-х роках з акцентом на її особливості в Українській РСР.

Для досягнення поставленої мети у роботі визначено такі **завдання**:

- охарактеризувати політичну, економічну та соціальну ситуацію в СРСР на початку 80-х років;
- виявити основні прояви кризи в суспільстві, зокрема в Україні;
- проаналізувати суспільні рухи, опозиційні настрої та зміни в ідеологічному полі;

- оцінити перебудову як спробу подолати кризу та її вплив на суспільні процеси;
- визначити наслідки соціально-політичної кризи для СРСР і Української РСР з перспективи здобуття незалежності.

Об'єктом дослідження є радянське суспільство періоду 1980-х років.

Предметом дослідження виступають соціально-політичні зміни в Українській РСР у контексті загальносоюзної кризи.

Методи дослідження включають історико-порівняльний, системний, аналітичний, описовий та проблемно-хронологічний підходи. Їх застосування дозволяє розкрити комплексність причин і наслідків кризи, встановити взаємозв'язок між загальносоюзними процесами і регіональними особливостями в Україні.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному аналізі соціально-політичної кризи 80-х років через призму українського досвіду. Робота акцентує увагу на специфіці перебігу кризових явищ в УРСР, виявляє зв'язок між процесами національного відродження та послабленням радянської системи.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання його результатів у навчальному процесі, для викладання новітньої історії України, а також для подальших наукових досліджень, присвячених соціальним трансформаціям у пострадянських суспільствах.

Структура роботи зумовлена логікою дослідження. Вона складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підпункти, висновків і списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ПРИЧИНИ ЗАГОСТРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

1.1. Політична ситуація в СРСР на початку 80-х років

На початку 1980-х років політична система Радянського Союзу перебувала у стані глибокого застою, що було результатом тривалого домінування однієї політичної сили – Комуністичної партії, і персоналізованого правління Леоніда Ілліча Брежнєва. Його епоха, яку пізніше історики охрестили як «епоху застою», характеризувалася збереженням зовнішніх атрибутів стабільності при глибокому внутрішньому загниванні політичних структур. У керівництві держави панували одні й ті ж особи десятиліттями, виник замкнутий прошарок партійно-державної номенклатури, яка мала власні привілеї, не несла відповідальності перед суспільством і була відірвана від реальних потреб народу [15, с. 153]. Влада фактично перетворилася на самодостатню систему, де головними критеріями призначення стали вірність системі, вік та досвід роботи в партійних структурах, а не компетентність чи інноваційність.

Фізичне ослаблення Брежнєва в останні роки його життя (1979–1982) лише поглибило кризу управління: прийняття рішень було повільним, несистемним, нові виклики ігнорувалися, а влада дедалі більше опиралася на силові структури для збереження контролю. Смерть Брежнєва в листопаді 1982 року була очікуваною, але вона не стала поштовхом до змін. На його місце прийшов Юрій Андропов – багаторічний керівник КДБ, який намагався використати власний авторитет для наведення порядку в системі. Він ініціював низку кампаній: боротьбу з порушеннями трудової дисципліни, корупцією у вищих ешелонах влади, намагався підвищити ефективність роботи державних установ. Втім, попри рішучі гасла, дії Андропова були жорсткими, але точковими, і не зачіпали основ системи. Він не збирався змінювати авторитарну модель управління, а лише намагався вдосконалити її в межах репресивної логіки. Крім того, його правління було обмежене

тяжкою хворобою: фактично більшість часу він провів у лікарні, і вже в лютому 1984 року помер [5, с. 427].

Новим Генеральним секретарем став Костянтин Черненко – особа ще менш активна та ініціативна, ніж його попередник. Обрання Черненка в 1984 році було компромісом між різними угрупованнями у Політбюро, які прагнули зберегти статус-кво [4, с. 98]. Його правління стало апогеем політичної стагнації. У похилому віці, з серйозними проблемами зі здоров'ям, Черненко не зміг ініціювати жодних реформ або хоча б реактивувати апарат. Він переважно продовжував курс Брежнєва, повторюючи його риторику і практики. Протягом свого короткого – трохи більше року – перебування при владі, Черненко лише посилив враження, що радянська система вичерпала свій ресурс і перебуває у стані повної інерції. Суспільство дедалі більше втрачало довіру до партійної верхівки, політичний цинізм і апатія поширювалися, а нове покоління мислителів і активістів дедалі гостріше відчувало необхідність змін. Таким чином, період від Брежнєва до Черненка позначився не лише фізичною втомою керівництва, а й вичерпанням ідеологічних, інституційних і моральних засад радянської влади, що стало однією з основних передумов подальшої кризи 1980-х років.

У 1980-х роках Комуністична партія Радянського Союзу остаточно перетворилася з ідеологічної сили на жорстку адміністративну структуру, що головним чином дбала про самозбереження і відтворення власної влади. Її абсолютна домінантна роль у всіх сферах державного і суспільного життя була закріплена не лише політично, а і юридично – зокрема, сумнозвісною статтею 6 Конституції СРСР 1977 року, яка офіційно проголошувала КПРС «ядром політичної системи». Це положення фактично блокувало можливість формування будь-яких альтернативних політичних інституцій, перетворюючи всю радянську політичну модель на однопартійний режим із централізованим прийняттям рішень [40, с. 509].

На практиці це означало, що всі гілки влади – законодавча, виконавча і судова – були повністю підпорядковані партійному апарату. Верховна Рада,

уряд, прокуратура, місцеві органи влади діяли не самостійно, а лише як інструменти реалізації рішень, ухвалених ЦК КПРС. Саме політбюро ЦК, а не державні органи, ухвалювало ключові рішення у сфері економіки, оборони, соціальної політики, культури та зовнішньої політики. Оскільки вищі партійні посади займали здебільшого особи похилого віку з багаторічною службою у номенклатурній системі, ухвалення рішень відбувалося за застарілою логікою і не враховувало нових соціально-економічних реалій. Це призводило до хронічної інертності влади, втрати чутливості до запитів суспільства і небажання здійснювати жодні реальні зміни [18, с. 40].

Особливо показовим було відчуження партійної еліти від народу. Так звана «номенклатура» – вузький прошарок функціонерів, які обіймали керівні посади в партії, органах державної влади, підприємствах, освітніх установах – користувалася спеціальними пільгами та ресурсами, що були недоступні пересічним громадянам [29, с. 25]. Вони мали окремі лікувальні установи, спецрозподільники з дефіцитними товарами, закриті дачі, привілейовані можливості навчання дітей. Це викликало глибоке розчарування і зростання соціального цинізму серед населення. Суспільство втрачало віру в ідеали, на яких будувалася радянська система, – зокрема в міф про рівність, братерство, трудовий героїзм. У масовій свідомості партія дедалі більше асоціювалася не з боротьбою за справедливість, а з апаратом привілеїв, репресій і показухи.

Одночасно всередині самої партії зникали механізми самокритики та зворотного зв'язку. Конференції, пленуми, партійні збори ставали ритуальними подіями, де лунали однакові, схвалені «згори» тези. Ініціатива знизу фактично придушувалася. Це призвело до занепаду внутрішньої динаміки партії, зниження інтелектуального рівня її керівництва, втрати стратегічного мислення. Замість оновлення – кругова порука, замість аналізу – замовчування, замість гнучкості – жорсткий контроль і риторика успіху, яка не відповідала дійсності.

На початку 1980-х років КПРС була формально найвищою владною інституцією в країні, однак фактично вона втратила здатність до управління,

стратегічного мислення й адаптації до змін [10, с. 527]. Її авторитаризм, ідеологічна закованість та неспроможність реагувати на реальні проблеми суспільства стали не лише гальмом для розвитку держави, а й однією з головних причин системної кризи, яка вибухнула в наступні роки.

У контексті політичної ситуації початку 1980-х років значний вплив на внутрішнє становище Радянського Союзу мала зовнішньополітична напруга, що загострилася в період пізньої Холодної війни. Замість зменшення протистояння між СРСР і США світ став свідком чергового витка конфронтації, який супроводжувався гонкою озброєнь, втручанням у регіональні конфлікти та пропагандистською ескалацією. Особливе місце в цьому протистоянні займала війна в Афганістані, розпочата ще у грудні 1979 року, яка стала не лише військовою та політичною авантюрою, а й символом глибокої неадекватності радянського керівництва щодо нових геополітичних реалій [49, с. 91].

Участь у війні в Афганістані втягнула СРСР у затяжний, виснажливий конфлікт без чітких стратегічних цілей. Радянські війська загрузли в боротьбі з афганськими моджахедами, які отримували підтримку з боку Сполучених Штатів, Пакистану та інших країн Заходу. Попри офіційні заяви про «інтернаціональний обов'язок», дедалі очевиднішою ставала як невиправданість війни, так і її катастрофічний вплив на Радянську армію, економіку й міжнародний імідж. За різними оцінками, до 1985 року втрати СРСР у цій війні становили понад 13 тисяч убитих, десятки тисяч поранених, а економічні витрати вимірювалися мільярдами рублів. Водночас на територію СРСР поверталися тисячі ветеранів, часто психологічно зламаних і соціально дезорієнтованих, що лише поглиблювало внутрішню соціальну нестабільність [1, с. 33].

Окрім Афганістану, ситуація ускладнювалася новим витком Холодної війни. На початку 80-х років до влади у США прийшов президент Рональд Рейган, який проголосив СРСР «імперією зла» та розгорнув масштабну кампанію з модернізації американських збройних сил [51, с. 9]. США активно

розвивали програму стратегічної оборонної ініціативи (так звану «зоряну війну»), що викликало глибоке занепокоєння в Кремлі. Відповіддю СРСР стало збільшення військових витрат, у тому числі на нові системи озброєнь. Це ще більше виснажувало радянську економіку, яка вже страждала від внутрішніх структурних проблем. Оборонна галузь отримувала левову частку державного бюджету, що позбавляло економіку інвестицій у цивільні сектори та призводило до хронічного дефіциту базових товарів і послуг.

Міжнародна ізоляція Радянського Союзу також посилилася у зв'язку з бойкотом Олімпійських ігор у Москві 1980 року з боку США та ще понад 60 країн [26, с. 100]. Це був не лише дипломатичний удар, а й символічна демонстрація втрати авторитету СРСР на світовій арені. У відповідь СРСР бойкотував Олімпіаду в Лос-Анджелесі в 1984 році, що лише закріпило атмосферу глобального протистояння [43, с. 24]. Радянський Союз опинився в ізоляції як на Заході, так і серед частини країн соціалістичного табору, зокрема Китаю, з яким зберігалися напружені відносини.

Зовнішньополітичний курс СРСР, замість того щоб стабілізувати міжнародне становище і посилити вплив країни, лише загострював внутрішню кризу. Замість діалогу і реформ – війна, замість стратегічної гнучкості – ідеологічна консервація, замість міжнародного авторитету – дедалі глибша дипломатична ізоляція. Це ще більше посилювало загальну соціально-політичну кризу, позначалося на громадських настроях в УРСР і ставало каталізатором розчарування в радянському проекті.

Отже, політична ситуація в СРСР на початку 1980-х років була кризовою як у внутрішньому, так і в зовнішньому вимірах. Застій у вищому партійному керівництві, фізична і моральна втома генерації радянських лідерів, повна монополія Комуністичної партії, яка втратила зв'язок із реальністю, та неспроможність адаптуватися до нових викликів – усе це спричинило глибоке ослаблення управлінської вертикалі. Зовнішньополітичні авантюри, зокрема війна в Афганістані, ще більше підточили ресурсну базу режиму та погіршили міжнародне становище СРСР. У сукупності ці чинники

заклали основу для подальшого загострення соціально-політичної кризи, яка стала невідворотною.

1.2. Економічні проблеми радянського суспільства

На початку 1980-х років економіка Радянського Союзу перебувала в стані глибокої системної кризи, яка була наслідком як хронічних структурних проблем, так і тривалого функціонування неефективної командно-адміністративної моделі. Хоча офіційна пропаганда продовжувала звітувати про «неперервне зростання соціалістичної економіки», реальні показники свідчили про протилежне: темпи економічного розвитку неухильно знижувалися, спостерігалася стагнація виробництва, падіння продуктивності праці та відсутність інноваційного прориву. Якщо в 1950–60-х роках радянська економіка демонструвала високі темпи зростання, то вже у 1970-х ці показники стабільно зменшувалися, а у 1980-х роках економіка фактично вступила у фазу тривалого спаду [20, с. 112].

Таблиця 1.

Динаміка економічних показників СРСР у 1980–1985 рр. [35, с. 18]

Рік	Зростання ВВП (%)	Продуктивність праці (%)	Інфляція (%)	Промислове виробництво (%)
1980	1,8	2,0	2,0	2,1
1981	1,4	1,6	2,3	1,7
1982	1,2	1,4	2,5	1,5
1983	1,3	1,5	2,8	1,6
1984	1,5	1,3	3,0	1,8
1985	1,1	1,2	3,3	1,3

***Примітка.** У таблиці наведено ключові макроекономічні показники, що характеризують стан радянської економіки в 1980–1985 роках. Зростання ВВП і продуктивності праці відображає загальне уповільнення економічного розвитку, характерне для періоду пізнього застою. Показники інфляції (формально прихованої через фіксовані ціни, але вираженої у дефіциті та зниженні якості товарів) демонструють поступове зростання внутрішнього тиску на споживчий сектор. Темпи промислового виробництва*

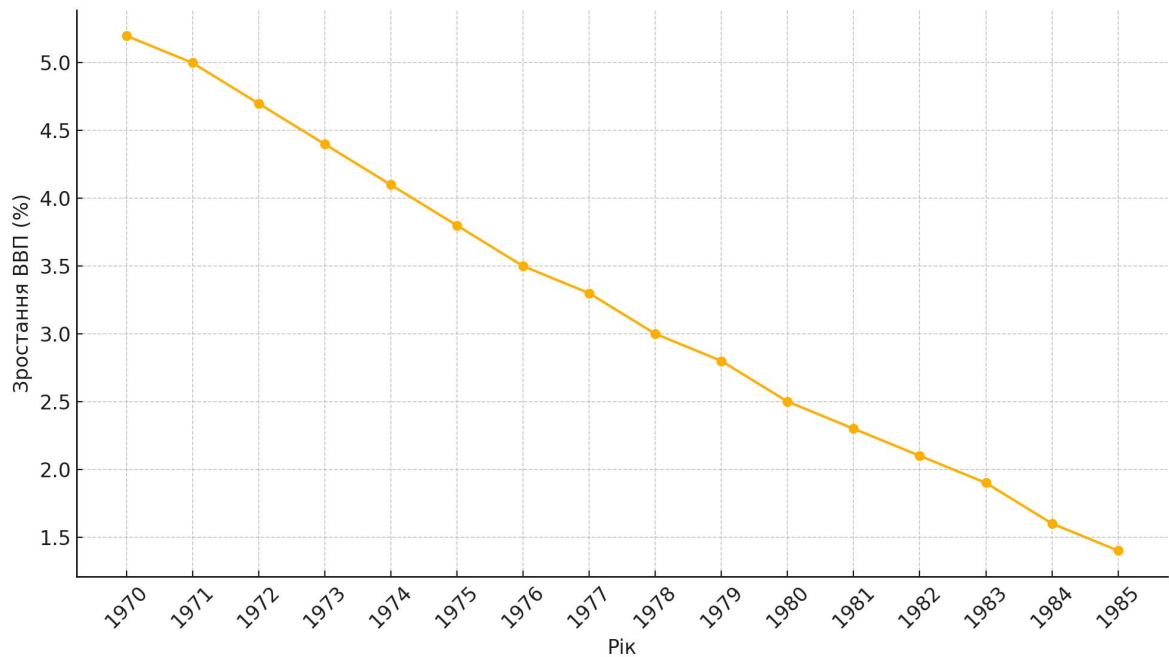
свідчать про зниження ефективності індустріального комплексу, попри формальні спроби виконання п'ятирічних планів. Дані є узагальненими на основі статистичних оглядів, архівних джерел і наукових досліджень.

Основною причиною цього явища була планова система господарювання, яка ґрунтувалася не на ринкових механізмах, а на централізованому розподілі ресурсів і директивному управлінні. У межах такої моделі пріоритет надавався виконанню кількісних планів, а не якості продукції чи ефективності виробництва. Підприємства працювали не на споживача, а на виконання затверджених зверху завдань, часто не враховуючи реальні потреби економіки. Планування охоплювало навіть найдрібніші деталі: обсяги виробництва окремих товарів, постачання сировини, кількість працівників – усе визначалося згори, без урахування регіональної специфіки чи господарської доцільності. У результаті це породжувало надвиробництво одних товарів і дефіцит інших, нерівномірність у розвитку секторів, технічне відставання і марнотратство ресурсів [27, с. 299].

Особливо серйозною проблемою була відсутність зацікавленості підприємств у підвищенні продуктивності праці, модернізації виробничих процесів чи запровадженні технологічних новацій. Навпаки, за умов жорсткого планування іноді було вигідніше занижувати свої можливості, щоби легше виконати або перевиконати план. Бюрократизм і страх перед ініціативою паралізували економічну динаміку. До того ж, матеріально-технічна база багатьох підприємств залишалася морально застарілою: до 40% промислового обладнання функціонувало понад 20 років, що призводило до постійних аварій, низької якості продукції та перевитрат енергії й сировини. Інвестиції в НДДКР (науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи) залишалися недостатніми, особливо у цивільному секторі. Таким чином, радянська економіка виявилася неспроможною до саморозвитку: вона більше функціонувала як система виживання, ніж як модель зростання.

Графік 1.

Падіння темпів економічного зростання в СРСР (1970–1985 рр.)

Примітка. На графіку відображено динаміку середньорічного приросту валового внутрішнього продукту (ВВП) СРСР упродовж 1970–1985 років [41, с. 35]. Дані свідчать про поступове, але стійке зниження темпів економічного зростання, яке розпочалося ще в середині 1970-х років і стало виразним у першій половині 1980-х. Ця тенденція є наслідком вичерпання потенціалу екстенсивного розвитку, зростання диспропорцій у плановій економіці, низької інноваційної спроможності виробничої бази та надмірних витрат на оборону й утримання союзних республік. Графік ілюструє поступовий перехід економіки від уповільнення до системної стагнації.

Окремим і надзвичайно важливим аспектом економічної кризи радянського суспільства на початку 1980-х років була ситуація в аграрному секторі. Попри те, що сільське господарство залишалося пріоритетною галуззю з точки зору партійної риторики, на практиці воно демонструвало хронічну відсталість і неефективність. Колгоспно-радгоспна система, що залишалася основою радянського аграрного устрою, фактично нівелювала стимул до праці, оскільки селяни не мали права власності на землю та

результати своєї праці. Вони були перетворені на державних працівників, заробітна плата яких залежала не від продуктивності, а від встановлених норм та державного плану. У результаті виробництво продовольства не відповідало зростаючим потребам населення, а радянська держава змушена була імпортувати зерно з капіталістичних країн, зокрема зі США та Канади, що ще більше оголювало вразливість системи [28, с. 485-486].

Аграрна техніка та інфраструктура також залишалися переважно застарілими. Часто техніка надходила несвоєчасно або у непрацездатному стані. Проблеми з логістикою, нестача добрив, порушення термінів посівної та збирання врожаю призводили до величезних втрат продукції. За оцінками фахівців, до 30% урожаю могло втрачатися ще до надходження на ринок через неефективну систему зберігання та транспортування. Попри те, що частка працівників сільського господарства в економічно активному населенні залишалася високою, галузь не демонструвала жодних ознак прогресу – навпаки, деградувала, а соціальні умови в селі були набагато гіршими, ніж у містах: низька зарплата, обмежений доступ до медичних послуг, освіти та житла [33, с. 96].

Усе це відображалось на загальному дефіциті товарів широкого вжитку. Починаючи з початку 1980-х років, у СРСР спостерігалось систематичне зникнення з полиць магазинів базових продуктів: м'яса, вершкового масла, цукру, мила, прального порошку, сигарет. Щоб придбати елементарні речі, люди мушили годинами стояти в чергах або шукати зв'язки. У великих містах працювали спеціалізовані закриті магазини для номенклатури, де товарів було вдосталь, але для пересічних громадян ці ресурси були недосяжними. Особливо гнітючою була ситуація в українських регіонах – як в індустріальних, так і в сільських. Традиційні центри харчової промисловості, наприклад Харків, Київ, Одеса, не справлялися з потребами навіть власного населення. У регіонах поширився т. зв. натуральний обмін – люди міняли продукти або товари один з одним, обходячи офіційний ринок. Дефіцит став

не просто економічною проблемою, а щоденним випробуванням і джерелом соціального роздратування.

Усе більш відчутне порушення економічної рівноваги, неефективність централізованого планування та хронічний дефіцит ресурсів стали ґрунтом для розвитку тіньової економіки – феномена, який, попри офіційне заперечення, став невід’ємною частиною радянського господарського життя у 1980-х роках. На фоні всеосяжного дефіциту товарів і послуг почала формуватися паралельна система – неофіційна, нелегальна, але життєво необхідна. Учасниками тіньової економіки ставали не лише дрібні спекулянти, а й працівники підприємств, чиновники, представники правоохоронних органів. Вони організовували виробництво товарів на державних ресурсах, але збували їх за «ліві» гроші, обходячи офіційний контроль. Такі схеми забезпечували доступ до товарів, але підривали авторитет законної економіки та поглиблювали недовіру до держави [25, с. 282].

Нерідко тіньова діяльність здійснювалася за сприяння посадовців, що призводило до масштабної корупції. Проблема набрала таких масштабів, що навіть офіційні партійні органи змушені були визнати її існування. Зростання хабарництва, «відкатів», «блату» стало нормою не тільки в торгівлі, а й у житловому будівництві, охороні здоров’я, системі постачання. Блат фактично замінював офіційні механізми розподілу ресурсів: щоб влаштувати дитину до хорошого дитсадка, купити меблі чи отримати направлення в санаторій, люди змушені були звертатися до знайомих чиновників, «платити» подарунками чи послугами. Така система, хоча й забезпечувала певну адаптацію громадян до умов нестачі, водночас формувала викривлене уявлення про справедливість, законність і моральність суспільних відносин [36, с. 101].

Результатом такого соціально-економічного устрою стало стрімке зростання соціальної нерівності – явища, яке, за радянською ідеологією, мало б бути викорінене. На практиці ж існувала виразна відмінність між життям пересічних громадян і представників номенклатури або тих, хто мав доступ

до тіньових джерел доходу. Зовнішньо це виражалося в якості житла, одягу, харчування, можливості відпочинку за кордоном (для еліти), наявності дефіцитних товарів у домі. Оскільки формальних шляхів для соціального просування майже не існувало, а офіційна заробітна плата не забезпечувала гідного рівня життя, то єдиною можливістю для поліпшення умов існування ставала участь у неофіційних економічних практиках. Це остаточно підривало міф про «радянську рівність» і сприяло розгортанню соціального розчарування, цинізму й зневіри, особливо серед молоді та інтелігенції.

Таким чином, економічна ситуація в СРСР на початку 1980-х років була критичною і позначалася системною кризою, що охопила всі сфери господарського життя. Зниження темпів економічного зростання, неефективність планової моделі, занепад сільського господарства, постійний дефіцит товарів першої необхідності та масове проникнення тіньових механізмів – усе це свідчило про глибоку деградацію радянської економіки. На тлі зростаючої корупції та соціальної нерівності зникала віра в соціалістичні ідеали, формувалося почуття безвиході, що сприяло наростанню соціального напруження і стало ще одним важливим чинником загальної соціально-політичної кризи.

1.3. Соціальні зміни та їх вплив на суспільство

Упродовж 1980-х років радянське суспільство зазнало суттєвих змін, які, хоч і не завжди одразу усвідомлювалися як кризові, закладали глибокі передумови до подальших соціальних трансформацій. Одним із найважливіших явищ цього періоду стало поступове зростання рівня освіченості населення, що супроводжувалося формуванням нових підходів до сприйняття дійсності. Масовий доступ до середньої, а згодом і вищої освіти призвів до того, що у суспільстві з'явилося нове покоління фахівців – інженерів, вчителів, медиків, науковців, – які мислили ширше, ніж це передбачала офіційна ідеологія. У 1980 році в СРСР середній рівень освіти населення був найвищим за всю історію країни: понад 60% громадян мали

середню спеціальну або вищу освіту, а в УРСР ці показники навіть перевищували середньосоюзні [6, с. 184].

З одного боку, це стало певним досягненням радянської соціальної політики, що декларувала рівність доступу до освіти. З іншого – наслідком цієї політики стало виникнення когнітивного дисонансу між офіційною ідеологією та реальним досвідом. Освічені громадяни дедалі критичніше ставилися до риторики про «досягнення соціалізму», бо самі стикалися з обмеженнями свобод, нестачею товарів, бюрократизмом і показухою. Особливо помітною ця тенденція була серед молоді, яка, попри обов'язкове вивчення марксизму-ленінізму, виявляла дедалі менше інтересу до офіційних догм. Виникали неформальні інтелектуальні середовища, студентські дискусійні клуби, поширювався самвидав – усе це вказувало на початок емансипації свідомості від державного контролю [2, с. 395].

Крім того, розвиток науки і техніки, зокрема поява побутової електроніки, комп'ютеризація (хоч і повільна), доступ до іноземної музики та літератури (через магнітоальбоми, копії книг, записи передач іноземних радіостанцій) сприяли розширенню інформаційного горизонту громадян. Попри наявну цензуру, радянські люди дедалі більше дізнавалися про життя за межами СРСР, і це також стимулювало формування критичного мислення. Паралельно з цим спостерігалось загальне розширення суспільних запитів на істину, справедливість, відкритість – попередники майбутніх вимог до гласності. Таким чином, підвищення освітнього рівня населення не лише не зміцнило радянську ідеологію, як очікувалося, а навпаки – сприяло її розмиванню зсередини, формуванню інтелектуального спротиву та морального несприйняття системи.

Паралельно зі зростанням освітнього рівня населення і критичного ставлення до державної політики відбувалося постійне погіршення умов повсякденного життя громадян. Упродовж 1980-х років зниження рівня добробуту стало очевидним для широких верств населення, особливо в республіках, віддалених від столичних центрів. Основною проблемою

залишалося житло: незважаючи на масове будівництво панельних будинків у попередні десятиліття, кількість квартир усе ще не відповідала потребам населення. Черги на отримання житла тривали роками, а в багатьох випадках – десятиліттями. Люди змушені були жити по кілька поколінь в одній квартирі або навіть кімнаті. «Хрущовки» та «брежнівки», які у 60–70-х роках вважалися символом прогресу, до початку 80-х вже стали ознакою тісноти, морального і фізичного зношення, незручностей [19, с. 420].

Не менш критичним було становище в системі охорони здоров'я. Формально медицина в СРСР була безкоштовною та загальнодоступною, однак реальний стан медичних установ залишався вкрай незадовільним. Лікарні часто перебували у напівзруйнованому стані, з недостатнім постачанням медикаментів і найпростіших засобів для лікування. Доступ до кваліфікованих спеціалістів був обмежений, а в багатьох випадках – можливий лише через «блат». Черги до поліклінік, формальне ставлення медперсоналу, бюрократія в системі санаторного лікування викликали у громадян глибоке розчарування. Сільська місцевість особливо потерпала від браку медичного персоналу, обладнання й елементарних умов для лікування. Хоча на міжнародних конференціях СРСР демонстрував свої досягнення у сфері санітарії, всередині країни населення відчувало дедалі більший розрив між пропагандою і реальністю [11, с. 421].

Схожі тенденції спостерігалися й у сфері освіти. Попри високий рівень охоплення населення навчанням, якість освіти поступово знижувалася. Основна увага зосереджувалася на виконанні навчальних програм і засвоєнні ідеологічного матеріалу, а не на розвитку критичного мислення чи індивідуальних здібностей учнів. Вчителі змушені були слідувати централізованим стандартам і не мали можливості проявляти гнучкість у викладанні. Вищі навчальні заклади страждали від нестачі матеріально-технічної бази, формалізації наукової роботи й політичного тиску. З кожним роком зростало почуття відчуженості між освітньою системою і реальними запитами суспільства. Все це сприяло накопиченню соціального

невдоволення і критичного ставлення до держави як до гарантованого постачальника базових послуг.

У другій половині 1970-х – на початку 1980-х років в СРСР почали проявлятися ознаки глибокої демографічної кризи, яка мала як кількісні, так і якісні виміри. Уперше за повоєнну історію спостерігалось зниження природного приросту населення, особливо в європейській частині Союзу, включно з Українською РСР [48, с. 192]. Рівень народжуваності поступово знижувався, тоді як смертність, навпаки, зростала, особливо серед чоловіків працездатного віку. Основними причинами цього були погіршення умов життя, зростання психосоціального навантаження, хронічний стрес, а також масштабне поширення алкоголізму, який став справжнім соціальним лихом.

Алкоголізм у 1980-х роках набув масового характеру, вражаючи як міське, так і сільське населення. Попри всі офіційні кампанії із боротьби з пияцтвом, він залишався глибоко вкоріненим у культурі повсякденного життя [30, с. 36]. Вживання алкоголю стало не лише формою втечі від реальності, а й своєрідним колективним ритуалом, способом додання побутових труднощів, символом соціального протесту. Алкоголь був доступним, дешевим і офіційно вироблявся у величезних обсягах. Результатом стало не лише погіршення стану здоров'я населення, а й катастрофічне зростання травматизму, зниження продуктивності праці, розпад сімей, збільшення випадків дитячої занедбаності. У звітах партійних органів зазначалося, що алкоголізм набуває «характеру національної трагедії», однак реальні заходи обмежувалися репресивними методами, не зачіпаючи глибинних соціальних причин явища.

Разом із цим зростала злочинність, особливо побутова та молодіжна. В умовах соціальної апатії, обмежених можливостей для реалізації, відсутності перспектив для активного самоствердження дедалі більше молодих людей вдавалися до протиправних дій. Рівень крадіжок, хуліганства, бійок, зґвалтувань і вбивств неухильно зростав, хоча офіційна статистика часто замовчувала реальні масштаби проблеми. У середовищі молоді

спостерігалася поява кримінальної субкультури, зокрема у формі т. зв. «злочинного романтизму», який підміняв офіційну мораль. Такі явища, як насильство в сім'ї, самогубства, втечі з дому стали симптомами глибокої соціальної дезорієнтації.

На цьому тлі в суспільстві стрімко поширювалося почуття розчарування, втоми, безперспективності. Люди втрачали віру не лише в ідеали комунізму, а й у можливість змінити щось у власному житті. І хоча зовнішньо зберігалися всі атрибути «стабільності» – робота, житло, формальна соціальна підтримка – фактично суспільство вступило в стан глибокої моральної кризи. Цей стан духовного і соціального занепаду створив передумови для швидкої делегітимізації радянської системи, коли у другій половині 80-х років навіть обережні реформи викликали вибух очікувань і масову мобілізацію. Соціальні зміни, що визрівали протягом десятиліть, у цей період досягли критичної точки, після якої вже було неможливо повернутися до попередньої моделі.

Соціальні зміни, що відбувалися в радянському суспільстві на початку 1980-х років, виявили глибоку суперечність між офіційною ідеологією та реальним життям. З одного боку, зростання освіченості та доступ до знань сприяли формуванню критичного мислення, підважували монополію державної ідеології й породжували нову генерацію мислячої молоді. З іншого боку, систематичне погіршення умов життя, житлова та медична криза, моральна деградація, алкоголізм, зростання злочинності та демографічна депресія формували в суспільстві атмосферу зневіри, внутрішньої порожнечі й розчарування. У сукупності ці чинники створили глибоку соціальну напругу, яка стала каталізатором подальших суспільно-політичних зрушень у рамках загальної кризи радянської системи.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ПРОЯВИ КРИЗИ

2.1. Політична незадоволеність і протестні рухи

У 1980-х роках в умовах політичної стагнації, економічних труднощів і посилення розриву між офіційною ідеологією та реальним життям дедалі більше громадян Радянського Союзу, зокрема Української РСР, втрачали віру в легітимність правлячої системи. Водночас відкриті форми опору залишалися вкрай небезпечними через тотальний контроль з боку КДБ, розвинену систему репресій і жорстке придушення будь-яких спроб політичного інакомислення. За цих умов характерною реакцією суспільства став так званий пасивний політичний протест – глибоко приховане, але масове невдоволення, яке виявлялося не у відкритій конфронтації з режимом, а в повсякденній байдужості, ухилянні від офіційної активності, мовчазному запереченні ідеологічних догм.

Однією з найпоширеніших форм такого протесту була добровільна ізоляція від державного ідеологічного простору [22, с. 128]. Люди дедалі частіше намагалися уникати участі в офіційних заходах – демонстраціях на 1 Травня або 7 Листопада, партійних зборах, «виховних» лекціях чи суспільно-політичних тренінгах. Навіть якщо вони фізично були присутні, то виконували мінімум формальних дій, не виявляючи жодного ентузіазму [22, с. 336]. Працівники підприємств писали однакові доповіді, формально «звітували» перед начальством, уникаючи будь-яких ініціатив, що виходили за межі шаблону. З боку керівництва це часто сприймалося як формальне виконання плану, але насправді така поведінка свідчила про глибоку кризу довіри між владою і народом.

Особливо виразною апатія стала серед молоді. Якщо у 1950–60-х роках комсомол сприймався як майданчик кар'єрного зростання або навіть ентузіастичної участі в будівництві «світлого майбутнього», то в 1980-х роках вступ до ВЛКСМ відбувався переважно за інерцією, як обов'язковий крок,

який нічого не означав. Молодь перестала вірити в можливість змін через офіційні структури. Її інтереси дедалі більше зміщувалися у бік неформальної культури, музики, моди, приватного життя. Таким чином, система втрачала контакт із тією соціальною групою, яка традиційно вважалася рушієм ідеологічного оновлення [23, с. 231].

Ще однією ознакою внутрішнього спротиву стала поява феномена побутового політичного цинізму. Люди сміялися з партійних гасел, переказували анекдоти про Брежнєва, Черненка чи пізніше – Горбачова, поширювали критичні оцінки ситуації в чергах, на кухнях, у сімейному колі. Такі форми спілкування стали своєрідним клапаном для зняття напруги, але водночас – індикатором того, що ідеологічна система втратила довіру навіть у своїх найвідданіших прошарках. Відчуття безсилля породжувало втечу в індивідуальне виживання: «не висовуйся», «головне – спокій», «аби не гірше» – ці фрази стали девізами кінця радянської епохи. Політична байдужість не означала лояльності, вона була формою протесту, що свідчила про вичерпаність ресурсів режиму. Таким чином, навіть без видимих мітингів чи протестів радянське суспільство в Україні стрімко віддалялося від офіційної держави, створюючи підґрунтя для подальших відкритих форм опозиції.

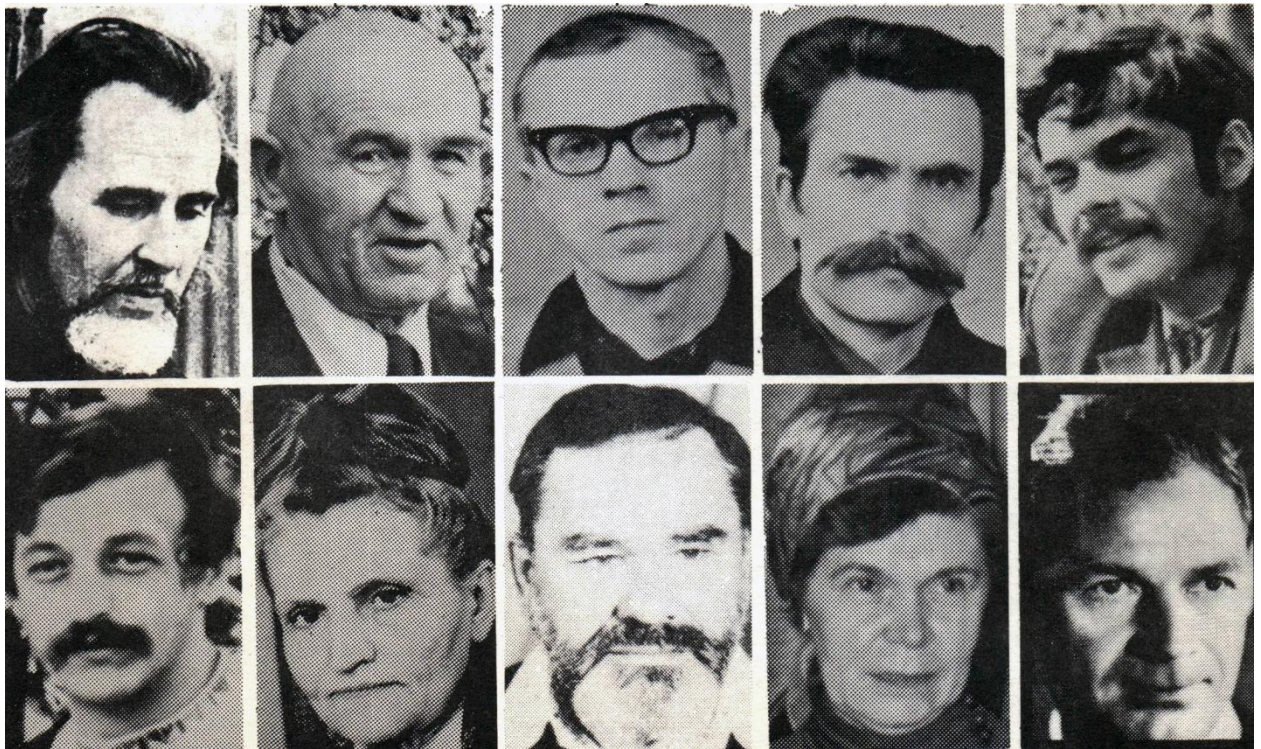
У той час як більшість громадян обирали пасивні форми політичного протесту, в Українській РСР з 1970-х років активно розвивалися і відкриті форми опозиційної діяльності, які набули ще більшої інтенсивності в 1980-х роках. Найбільш виразним виявом політичного спротиву стала діяльність дисидентських організацій, що діяли поза рамками офіційної системи й протистояли їй не лише ідеологічно, а й практично. Основу цього руху становили представники інтелігенції – науковці, митці, викладачі, священники, студенти – які, ризикуючи особистою свободою, виступали на захист прав людини, національної гідності, свободи слова та совісті.

Центральне місце в дисидентському русі України посіла Українська Гельсінська група (УГГ), заснована 9 листопада 1976 року [39, с. 169]. Її

члени спиралися на міжнародний Гельсінський заключний акт 1975 року, підписаний і СРСР, зобов'язуючи радянську владу дотримуватись прав людини. Діяльність групи полягала у фіксації фактів політичних репресій, релігійних переслідувань, обмежень свободи слова та пересиланні відповідних документів до міжнародних правозахисних інституцій. Серед найвідоміших учасників були Микола Руденко, Петро Григоренко, Оксана Мешко, Левко Лук'яненко, Мирослав Маринович. Їхня активність викликала жорстку реакцію влади: арешти, ув'язнення, примусове лікування у психіатричних лікарнях, заслання.

Ілюстрація 1.

Засновники Української Гельсінської групи [52]

***Примітка.** На ілюстрації представлено листівку із портретами десяти засновників Української Гельсінської групи (УГГ), створеної у листопаді 1976 року в Києві. До її першого складу увійшли відомі правозахисники, письменники, науковці та релігійні діячі: Микола Руденко, Петро Григоренко, Оксана Мешко, Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Мирослав Маринович та інші. Їхня діяльність була спрямована на фіксацію порушень прав людини в СРСР і передачу відповідної інформації*

міжнародним структурам, зокрема згідно з положеннями Гельсінського заключного акту 1975 року. Зображення символізує не лише початок правозахисного руху в УРСР, але й мужність цивільного опору в умовах тоталітарної держави. УГГ відігравала важливу роль у формуванні основ громадянського суспільства в Україні, а її учасники зазнали тяжких репресій – більшість із них були ув'язнені, заслані або примусово ізольовані. Ілюстрація виконує не лише документальну функцію, а й репрезентує морально-політичний вимір боротьби за гідність та свободу у пізньорадянський період.

Не менш важливою формою спротиву був самвидав – нелегальне поширення літератури, яка не проходила радянську цензуру. До самвидаву входили як художні твори, заборонені в СРСР, так і політичні маніфести, хроніки, свідчення про порушення прав людини, релігійні тексти. Люди переписували тексти вручну, друкували на друкарських машинках, передавали з рук у руки. Самвидав мав потужний вплив на формування альтернативної ідентичності та свідомості серед інтелігенції та молоді. Зокрема, важливу роль у цьому відігравали твори Василя Стуса, Івана Світличного, Валерія Марченка – тексти, що несли в собі меседж внутрішньої свободи та духовного спротиву [3, с. 716].

Окрему нішу у дисидентському русі становила релігійна опозиція – передусім представники підпільної Української греко-католицької церкви (УГКЦ), яка була офіційно заборонена з 1946 року [42, с. 14]. Віруючі проводили таємні богослужіння, поширювали релігійну літературу, боролися за визнання своєї конфесії. Незважаючи на переслідування, церква залишалася важливим осередком духовного опору, формувала цінності морального вибору й зберігала національну ідентичність у регіонах Західної України. У 1980-х роках активізувалися також протестантські громади, особливо баптисти, які виступали проти державного втручання в релігійне життя, а також православні парафії, що підтримували ідею церковної

незалежності. Таким чином, релігійні організації, попри свій неформальний статус, відігравали важливу роль у формуванні духовного фундаменту громадянського опору радянській системі.

Попри відносну пасивність широких мас, радянська влада з великою підозрою та агресією ставилася до будь-яких проявів опозиційності – навіть якщо вони мали мирний, правозахисний або духовний характер. Усі форми незалежного мислення, критики або самостійної громадської ініціативи розглядалися як загроза стабільності політичного режиму. Особливу роль у придушенні незгоди відігравали органи Комітету державної безпеки (КДБ), які на початку 1980-х років активно вдосконалювали методи стеження, прослуховування, інфільтрації та психологічного тиску на дисидентів і їхнє оточення.

Внутрішня інструкція КДБ класифікувала дисидентів не лише як «антирадянські елементи», а як осіб, потенційно підконтрольних західним розвідкам, що давало підстави для найжорсткіших заходів – від адміністративного нагляду до багаторічного ув'язнення. Проти опозиціонерів фабрикували кримінальні справи, часто – за статтями про «дармоїдство», «наклеп на радянську дійсність», «антирадянську агітацію і пропаганду». Репресії були системними: дисидентів звільняли з роботи, не допускали до навчання, створювали інформаційну ізоляцію шляхом наклепницьких кампаній у ЗМІ. Одним з основних інструментів тиску залишалася психіатрія – неугодних інтелектуалів визнавали неосудними та примусово лікували в спецлікарнях, що було формою неофіційного ув'язнення без суду [16, с. 67].

Особливо жорстоко радянська влада реагувала на діяльність Української Гельсінської групи: до середини 1980-х років майже всі її активні учасники були заарештовані й засуджені до таборів або заслання. Чимало з них перебували під постійним наглядом навіть після відбуття покарання. Ізолювати намагалися не лише активістів, а й усе середовище навколо них – їхніх родичів, колег, друзів. Це породжувало атмосферу страху, недовіри,

мовчання. Репресивна система була влаштована так, аби придушити не лише конкретну людину, а й саму можливість суспільної солідарності [37, с. 203].

Цензура залишалася основною складовою цієї системи контролю. Вся друкована, аудіовізуальна та мистецька продукція проходила багаторівневий ідеологічний нагляд. Книжки, що вийшли за межі дозволеного, вилучалися з бібліотек, фільми – з прокату, мистецькі твори – з виставок. Навіть у наукових працях автори мусили посилалися на «ідеологічно правильні» джерела, а будь-який натяк на альтернативну думку міг стати підставою для звільнення. Університети та школи були осередками контролю над свідомістю: за студентами стежили, викладачі регулярно звітували про «настрій у групах», і навіть вивчення літератури проводилось із наголосом на політичну лояльність. Усе це створювало атмосферу інтелектуальної несвободи, що лише посилювала прагнення до змін серед найбільш освічених і мислячих верств суспільства.

Політична незадоволеність у радянському суспільстві початку 1980-х років проявлялася як у формі глибокої апатії та відсторонення від офіційного життя, так і у вигляді активного опору з боку дисидентських середовищ. Пасивний протест, що охопив широкі верстви населення, свідчив про втрату довіри до радянської влади, тоді як діяльність Української Гельсінської групи, самвидав і релігійна опозиція стали відкритим викликом авторитарному режиму. Жорстка реакція держави – у формі репресій, переслідувань, тиску з боку КДБ і тотальної цензури – лише поглиблювала прірву між владою і суспільством. Таким чином, політична криза виражалася не лише у протестних діях, а й у повсюдній втраті легітимності режиму в очах власних громадян.

2.2. Соціальні рухи та їх вплив на суспільство

У другій половині 1980-х років на тлі послаблення тотального контролю з боку держави, наростання суспільного невдоволення і поширення ідей гласності, в Українській РСР активізувалися нові форми громадської

активності, що виходили за межі офіційно санкціонованих структур. Одним із найпомітніших явищ стало формування неформальних об'єднань, які, на відміну від підпорядкованих партії профспілок або громадських організацій, діяли самостійно, мали горизонтальну структуру і ґрунтувалися на добровільній ініціативі громадян. Такі об'єднання охоплювали широкий спектр інтересів: від екологічної тематики до національного відродження, від захисту архітектурної спадщини до студентських дебатних клубів.

Однією з перших сфер, де почали проявлятися елементи неформальної громадянської самоорганізації, була екологія. Після катастрофи на Чорнобильській АЕС у 1986 році українське суспільство отримало болісний урок, який виявив не тільки техногенну загрозу, а й глибоку кризу радянської системи замовчування, дезінформації та безвідповідальності. Це стало імпульсом для створення екологічних ініціатив – спершу у вигляді локальних груп з очищення водойм, посадки дерев або протестів проти промислового забруднення, а згодом – у формі політично забарвлених об'єднань. Наприклад, у Києві, Львові, Харкові почали діяти екологічні клуби, які організовували публічні лекції, інформаційні кампанії, демонстрації. Хоча формально вони не виступали проти радянської влади, їхня активність підживляла ідею про всесильну й безпомилкову державу [8, с. 37].

Паралельно розгорталася діяльність національно-культурних ініціатив, які часто виникали навколо захисту української мови, традицій, культури, пам'яток історії. У 1987 році було створено Товариство Лева – неформальне об'єднання у Львові, що об'єднувало молодь, інтелігенцію та активістів, орієнтованих на ідеї відродження української національної ідентичності [50, с. 287]. Воно організовувало культурні заходи, вечори пам'яті, походи до історичних місць, лекції про репресованих письменників. Такі об'єднання стали альтернативою офіційній культурній політиці, яка продовжувала ідеологічну лінію радянського інтернаціоналізму й часто ігнорувала українську специфіку.

Таблиця 2.

**Перелік основних неформальних громадських об'єднань в УРСР
(1980-ті роки)**

Назва об'єднання	Рік створення	Мета діяльності	Форми діяльності
Товариство Лева	1987	Культурне й національне відродження, просвіта	Лекції, походи, вечори пам'яті, публічні заходи
Українська Гельсінська спілка	1988	Захист прав людини, демократизація суспільства	Видання заяв, участь у мітингах, правозахисна діяльність
Товариство української мови ім. Т. Шевченка	1989	Відродження і захист української мови	Проведення акцій, петицій, освітні ініціативи
«Меморіал» ім. В. Стуса	1989	Вшанування жертв політичних репресій, історична пам'ять	Виставки, мітинги, історико-просвітницька робота
Студентське братство	1989	Захист прав студентства, демократичні реформи	Протести, голодування, студентські зібрання

***Примітка.** У таблиці представлено найвідоміші неформальні громадські об'єднання, що діяли в УРСР у другій половині 1980-х років. Ці структури виникали як ініціативи «знизу» – незалежно від державної підтримки чи партійного контролю – і охоплювали широкий спектр суспільних проблем: від національно-культурного відродження до захисту прав людини та соціальної справедливості. Їхня діяльність стала основою для формування організованого громадянського суспільства та значною мірою вплинула на політичні трансформації, що розпочалися наприкінці 1980-х – початку 1990-х років.*

Важливу роль у розвитку неформального середовища відігравала студентська молодь, яка виявила найвищий рівень мобільності та готовності до змін. У другій половині 1980-х років у середовищі студентів виникли перші незалежні дебатні клуби, історичні товариства, театральні студії з виразною національною та соціальною спрямованістю. Студенти організовували дискусії, самвидавські видання, брали участь у перших масових акціях протесту. Їхні ініціативи починалися з культурної діяльності,

але поступово набували виразного політичного змісту. Саме в цьому середовищі сформувалися перші структури майбутнього студентського братства та організатори «Революції на граніті» 1990 року, що вже виходила за рамки неформального руху і ставила чіткі політичні вимоги.

Найбільш стійкою, послідовною та морально авторитетною рушійною силою соціальних рухів у 1980-х роках залишалася українська інтелігенція. Її участь у суспільному житті не обмежувалася суто професійною діяльністю – навпаки, інтелектуали, митці, письменники, науковці дедалі активніше виступали як громадські лідери, формували альтернативний дискурс і просували цінності свободи, культури, прав людини. Особливу роль відіграли ті представники інтелігенції, які пройшли через табори, були репресовані або обмежені у професійній реалізації, але не втратили громадянської позиції.

У 1980-х роках інтелігенція стала своєрідним містком між середовищем дисидентів, які вже здобули репутацію морального авторитету, та молодшим поколінням, що лише формувало свою ідентичність у нових умовах. Письменники, публіцисти, журналісти використовували свої тексти як інструменти впливу на громадську думку. Навіть у межах офіційної спілки письменників дедалі більше з'являлося критичних виступів проти русифікації, замовчування історії репресій, знищення культурної спадщини. Автори, що донедавна змушені були писати «в шухляду», почали активно оприлюднювати свої твори під час поступової лібералізації, використовуючи перші ознаки гласності. Їхня думка формувала нову систему цінностей, альтернативну до офіційної радянської [9].

Особливу роль у цьому процесі відігравала академічна інтелігенція. Науковці, зокрема історики, філологи, соціологи, почали порушувати теми, які тривалий час були табуйовані – сталінські репресії, Голодомор, переслідування церкви, національне питання. Це не лише розширювало уявлення громадськості про власну історію, а й створювало фундамент для формування нової, пострадянської ідентичності. У вишах і наукових установах почали з'являтися незалежні семінари, неформальні лекції,

обговорення, що ставали осередками інтелектуального спротиву. Інтелігенція не мала організаційної структури як у класичних партіях чи рухах, однак вона формувала моральний фронт – простір ідей, у якому народжувалося розуміння потреби змін [24].

Завдяки своєму авторитету інтелігенція впливала не лише на інтелектуальні кола, а й на широкі маси – особливо через публічні виступи, участь у конференціях, телепередачах, літературних вечорах. Саме вона дала громадським рухам змістовну основу, визначила ціннісні орієнтири і стала гарантом того, що соціальні процеси набудуть цивілізованих, ненасильницьких форм. У цьому полягав особливий український досвід пізньорадянського періоду: роль інтелігенції не в агресивному протистоянні, а в морально-інтелектуальному супроводі еволюційних змін.

Таблиця 3.

Порівняння офіційних та неформальних громадських організацій в УРСР (1980-ті роки)

Критерій	Офіційні організації (підконтрольні КПРС)	Неформальні об'єднання (громадські ініціативи)
Засновник	Партійні структури, органи державної влади	Громадяни, інтелігенція, студенти, активісти
Основна мета	Підтримка радянської ідеології, соціалістичного способу життя	Захист прав людини, національне відродження, свобода слова
Форма діяльності	Формальні заходи, звіти, планові акції	Вуличні мітинги, лекції, самвидав, акції прямої дії
Ступінь незалежності	Підпорядковані ЦК КПРС, контрольовані КДБ	Незалежні, часто напівпідпільні або неофіційні
Приклади	Комсомол, профспілки, Товариство «Знання»	Товариство Лева, «Меморіал», УГС, Студентське братство
Ідеологічна спрямованість	Комуністична, радянський патріотизм	Плюралістична, національна, демократична

***Примітка.** Таблиця демонструє ключові відмінності між радянськими офіційними організаціями та неформальними ініціативами, які виникали в УРСР наприкінці 1980-х років. Якщо перші служили збереженню існуючого політичного порядку, то другі – навпаки – стали інструментами громадського пробудження, самоорганізації та трансформації суспільної свідомості.*

У другій половині 1980-х років неформальні соціальні рухи в Україні поступово почали переходити від культурних і правозахисних ініціатив до чітко виражених національно-орієнтованих форм самоорганізації, які ставили під сумнів не лише конкретні практики радянської влади, а й саму її легітимність. Розвиток екологічних, культурних, студентських та правозахисних об'єднань створив необхідну інфраструктуру для активізації суспільної енергії, яка почала трансформуватися в політичну. Особливо цей процес прискорився в умовах гласності, коли було знято багато ідеологічних табу, і почали відкрито обговорюватися питання мови, історії, релігії, національної пам'яті.

Поштовхом до формування нового рівня свідомості стало усвідомлення національного питання як системної проблеми, а не лише культурного чи побутового аспекту. Серед активістів неформальних об'єднань зростало переконання, що без відновлення повноцінної національної ідентичності, зокрема мови, традицій, пам'яті про минуле, неможливо досягти ані культурної, ані політичної свободи. Таке розуміння стимулювало до появи нових рухів, які вже відкрито проголошували національні гасла. Зокрема, у 1988–1989 роках виникли товариства української мови, історико-просвітницькі об'єднання («Меморіал»), а також низка ініціатив з вшанування жертв політичних репресій, що відкривали тему злочинів радянської системи перед українським народом [34, с. 250].

Особливу роль у цьому процесі відігравали регіональні осередки, насамперед у Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Києві, а також у східних та південних містах — Харкові, Дніпрі, Одесі. Тут відбувалися масові акції на захист мови, проти русифікації, за реабілітацію національних героїв. Все частіше в межах соціальних ініціатив починали лунати гасла, які раніше були неможливими: від вимог культурної автономії — до політичної незалежності. Перші спроби легалізації нових організацій, таких як Народний рух України, стали кульмінацією цього процесу — вони виростили не з політичних еліт, а

саме з громадських низових ініціатив, які поступово набували загальнонаціонального значення [12, с. 403].

На межі 1980–1990-х років відбулося якісне перетворення соціальних рухів: із культурно-просвітницьких та правозахисних структур вони трансформувалися в національно-визвольний рух. Соціальні ініціативи, що спочатку мали локальний і аполітичний характер, стали основою для формування модерного громадянського суспільства, заснованого на ідеях демократії, національного суверенітету й історичної справедливості. Саме через цей механізм українське суспільство отримало досвід самоорганізації, взаємопідтримки і солідарності, який став фундаментом для майбутнього проголошення незалежності.

У другій половині 1980-х років соціальні рухи в Українській РСР стали важливим каталізатором суспільних змін, трансформувавшись із локальних і неформальних ініціатив у загальнонаціональну силу. Формування екологічних, національно-культурних і студентських об'єднань стало першим кроком до громадянської мобілізації, яка активізувалася завдяки активній участі інтелігенції. Саме вона наповнила рух ідейним змістом, моральною легітимністю та інтелектуальним орієнтиром. У підсумку соціальні ініціативи вийшли за межі культурної сфери й стали основою для національного самовизначення, сприяючи поступовому формуванню модерної української політичної нації та громадянського суспільства.

2.3. Криза ідеології: від марксизму-ленінізму до гласності

У 1980-х роках радянське суспільство все глибше занурювалося у стан ідеологічної втоми – явище, що проявлялося у стрімкому згасанні віри в комуністичні цінності, розчаруванні в офіційних доктринах та поступовому розриві між декларованими ідеалами й реальним життям. Після десятиліть інтенсивної ідеологічної обробки, багаточасових політичних занять, обов'язкової участі у святкових парадах і публічному вшануванні вождів, у свідомості більшості громадян почала формуватися глибока недовіра до

всього, що було пов'язане з державною ідеологією. Марксизм-ленінізм, який ще у 1950–60-х роках вважався науковою доктриною і дороговказом до «світлого майбутнього», дедалі більше сприймався як догма, відчужена від реальності [38, с. 358].

Особливо виразним цей процес був серед молоді, яка вже не мала безпосереднього досвіду революції чи війни, а тому сприймала радянську риторику як порожній набір фраз. Навіть ті, хто формально брав участь у роботі комсомолу чи партійних структур, часто не вірив у те, що говорив і робив. Впровадження планових промов про переваги соціалізму, участь у чергових п'ятирічках, публічні обговорення «перемог» радянської економіки відбувалися в умовах хронічного дефіциту товарів, занепаду інфраструктури, наростаючої корупції. Цей дисонанс між «словом» і «ділом» ставав усе очевиднішим і викликав цинізм, іронію, апатію. Виступи партійних функціонерів дедалі частіше викликали не підтримку, а роздратування або відкрити байдужість [21, с. 378].

Крім того, сам характер ідеологічного тиску почав втрачати ефективність. Якщо в сталінський період страх перед репресіями змушував людей принаймні зовні демонструвати лояльність, то в умовах пізнього застою – при збереженні репресивного апарату – страх поступово заміщувався байдужістю. Люди вчилися виживати в умовах подвійної моралі: офіційно – декларувати вірність комуністичній ідеї, неофіційно – дотримуватись власної логіки поведінки. Формувався специфічний тип «радянської людини», яка жила в умовах внутрішнього роздвоєння: одне – говорила на роботі, інше – думала вдома, третє – діяла на вулиці. Унаслідок цього суспільство опинилося в стані моральної демобілізації: масова відмова вірити в ідеали, в які ще кілька десятиліть тому вкладалася вся політична, освітня й пропагандистська машина.

Поступове згасання ідеологічної енергії торкнулося не лише мас, а й самих носіїв ідеологічного апарату – викладачів марксизму-ленінізму, редакторів газет, керівників «політвідділів». Вони дедалі частіше самі не

вірили в те, що змушені були нав'язувати іншим. Партийна риторика залишалася монопольною, але втрачає здатність мобілізувати, переконувати чи надихати. У цьому полягав один із головних парадоксів радянської системи на зламі десятиліть: ззовні все ще існували потужні механізми ідеологічного контролю, однак зсередини вони вже були порожніми. Цей внутрішній вакуум ставав передумовою до ідеологічного зсуву, який пришвидшився з початком політики перебудови.

Початок політики перебудови, проголошеної Михайлом Горбачовим у 1985 році, започаткував нову фазу в розвитку ідеологічної ситуації в СРСР – фазу поступового, але незворотного ідеологічного зсуву. Офіційне визнання необхідності реформ, нова риторика про «ускореніє», «нове мислення», а особливо про «гласність» почали відкривати простір для переосмислення радянської минувшини, політики партії, а згодом – і самої суті марксистсько-ленінської доктрини [47]. Вперше за багато десятиліть дозволялося обговорювати теми, які раніше були під суворою забороною: масові репресії 1930-х років, депортації народів, замовчуваний Голодомор, злочини НКВС, трагедію Чорнобиля, реальну ситуацію в економіці, екологічні катастрофи та деградацію моралі в системі.

Із розширенням меж дозволеного зростала й потреба в альтернативних інтерпретаціях історії та сучасності. У друк почали виходити твори, які раніше поширювалися лише в самвидаві або були відомі за кордоном. Історики, публіцисти, письменники оприлюднювали факти, які кардинально змінювали уявлення про «радянську добу», підважували офіційний наратив і викривали ідеологічні фальсифікації. У масовій свідомості почався процес розпаду уніфікованого уявлення про світ: люди дедалі більше сумнівалися в незмінності та істинності партійної лінії. У цей період сформувався прошарок активної частини суспільства, яка не просто критикувала минуле, а шукала нові смисли – у національній пам'яті, духовності, європейських демократичних цінностях [13].

Гласність, попри її обмежений і контрольований характер, відіграла потужну роль у легітимації альтернативної думки. Вперше за довгий час у публічному просторі можна було говорити не тільки про помилки, а й про злочини влади. Телепередачі, статті, публічні лекції стали майданчиком для критики офіційної ідеології. Навіть у радянських ЗМІ з'явилися матеріали про ГУЛАГ, сталінізм, нищення української інтелігенції. Це не просто змінювало тон дискусій – це змінювало саме поле суспільного мислення. Ідеологічна монополія почала тріщати, і її місце почали займати плюралізм думок, право на сумнів, моральна відповідальність за історію. У свідомості багатьох громадян відбулася переоцінка цінностей, яка створила ґрунт для подальших політичних трансформацій.

Поступово радянський міф – про героїзм, непогрішність партії, «найгуманнішу систему», братерство народів – почав руйнуватися під тиском фактів, свідчень, досвіду. Цей злам був болісним, бо він зачіпав не лише офіційну ідеологію, а й особисті уявлення, віру, ідентичність. Але саме через цей процес стало можливим те, що ще кілька років тому здавалося неймовірним – публічне заперечення комуністичних цінностей, вимога радикальних змін і, зрештою, народження нових політичних і національних проектів. Ідеологічний зсув кінця 1980-х років не просто підготував ґрунт для розпаду СРСР – він зробив цей розпад внутрішньо необхідним і суспільно прийнятним.

Криза ідеології в СРСР у 1980-х роках стала глибинним проявом загального розпаду тоталітарної системи. Занепад віри в марксистсько-ленінські ідеали, масова апатія та розчарування в офіційних доктринах сформували атмосферу ідеологічного вакууму. В умовах політики перебудови та гласності цей вакуум почав заповнюватися альтернативними поглядами, критикою історичного минулого, переосмисленням ролі партії та держави. Гласність легалізувала процес деконструкції радянського міфу, а поява нових смислів відкрила шлях до формування плюралістичної свідомості, що стала

основою для політичного оновлення суспільства і його поступового відходу від тоталітарної моделі.

РОЗДІЛ 3

УСВІДОМЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

3.1. Перебудова як спроба подолати кризу

Початок перебудови в СРСР у 1985 році, ініційованої Михайлом Горбачовим, став спробою зупинити поглиблення соціально-політичної та економічної кризи, що охопила країну в період пізнього застою. Після кількох років правління малоефективних і тяжкохворих генеральних секретарів (Андропова й Черненка), прихід до влади молодшого за віком і більш енергійного Горбачова сприймався як надія на зміни. Уже на першому етапі він заявив про необхідність радикального оновлення суспільства, проголосивши курс на «ускореніє» – пришвидшення соціально-економічного розвитку, а згодом – на перебудову (перебудову економіки, політики, ідеології) та «нове мислення». Ці гасла швидко набули популярності, однак реальне втілення реформ виявилось набагато складнішим і суперечливішим [14].

У сфері економіки Горбачов спершу зробив ставку на модернізацію планового господарства без повної відмови від централізованого управління. Були започатковані реформи, спрямовані на розширення самостійності підприємств, введення елементів самофінансування, часткову лібералізацію господарських зв'язків. Запроваджувалися закони про індивідуальну трудову діяльність і кооперативи, які відкривали простір для обмеженої форми приватної ініціативи. Проте одночасне збереження жорстких адміністративних обмежень, конфлікти між союзними та республіканськими структурами, а також відсутність чіткої стратегії призвели до того, що реформи втратили системність. Поступово економіка втратила навіть ті механізми регулювання, які працювали за старої моделі, але нові інструменти ще не функціонували повноцінно. Внаслідок цього зросли дефіцит, інфляція, бартеризація, зменшився обсяг виробництва, почалася затяжна дестабілізація [45].

У політичній сфері Горбачов запровадив низку реформ, які, попри їхню обережність, мали довгостроковий ефект. Йшлося про поступову демонополізацію влади Комуністичної партії, запровадження альтернативних виборів до рад, оновлення складу вищих органів управління. У 1988 році було прийнято закон про скликання З'їзду народних депутатів СРСР, що передбачав можливість обрання депутатів на основі реального голосування. Це дало змогу до політичного поля допустити осіб, які не були безпосередньо пов'язані з номенклатурою. Уперше в історії СРСР почалося формальне розмежування функцій партії і держави. Водночас ці реформи були половинчастими: партія не втрачала контролю, бюрократія гальмувала нововведення, а політична культура широких мас залишалася авторитарною, сформованою десятиліттями підпорядкування. Це призвело до суперечливості процесів: замість поступового оновлення – почалася дестабілізація існуючої системи, яку влада вже не могла ефективно контролювати.

Політичні й економічні реформи Горбачова стали відображенням прагнення зберегти Радянський Союз через модернізацію, але через брак узгодженості, страх перед радикальними кроками та слабкість механізмів реалізації вони лише пришвидшили розпад старої системи. Перебудова виявилася спробою реформування несумісного – централізованої моделі управління в умовах зростаючої потреби в свободі, відкритості та самостійності, які вже не вписувалися в рамки радянської політичної культури.

Одним із ключових компонентів перебудови, що суттєво вплинув на суспільну свідомість, стала гласність – офіційно дозволене розширення меж свободи слова, друку, публічних дискусій і відкритості інформації. Запроваджена на початку як інструмент підтримки реформ, гласність дуже швидко переросла в автономний процес, який виходив за рамки партійного контролю й почав формувати нові смисли, альтернативні до ідеологічного спадку радянської доби. Якщо раніше інформаційне поле було майже

повністю контрольоване цензурою, то з середини 1980-х років на шпальтах газет і в теле- та радіоефірах дедалі частіше почали з'являтися матеріали про раніше заборонені теми: масові репресії 1930-х років, сталінські депортації, ГУЛАГ, Голодомор, провали в економіці, катастрофу на Чорнобильській АЕС [7].

Гласність мала потужний ефект на формування колективної пам'яті та політичної самосвідомості. Вперше за десятиліття мільйони радянських громадян дізнавалися правду про історію своєї країни, усвідомлювали масштаб замовчуваних трагедій, бачили викривлення фактів і маніпуляції, які довго видавалися за істину. Це сприяло появі критичного ставлення до офіційної версії минулого і водночас викликало глибоку моральну кризу: народ відчував себе обдуреним, зневіреним, розчарованим у державі, яка десятиліттями приховувала правду. Раніше закриті архіви, документальні фільми, спогади очевидців стали доступними широкому загалу. Це підривало монополію державної ідеології й водночас пробуджувало громадянську активність – люди почали ставити запитання, формувати власні оцінки, шукати відповіді поза межами офіційного дискурсу [46, с. 383].

Не менш важливим наслідком гласності стала активізація публічних обговорень, поява незалежної журналістики, створення клубів політичної дискусії, громадських об'єднань, де відкрито критикували діяльність партійного апарату, бюрократії, практику мовного й національного придушення. Саме в цьому контексті розпочався стрімкий розвиток громадянського суспільства, яке спиралося не на централізовану вертикаль, а на ініціативу «знизу». Люди почали відчувати, що мають право голосу, що їхні слова можуть мати значення. Формувалася нова політична культура – із акцентом на діалог, відповідальність, інформованість, плюралізм. І хоча гласність була обмежена численними рамками, її імпульс став незворотнім: повернення до попереднього стану замовчування вже було неможливим. Більше того, сама логіка гласності вступала в суперечність із авторитарною

природою радянської влади, що врешті-решт і призвело до розхитування основ політичного ладу.

Гласність і демократизація стали не лише інструментами перебудови, а й факторами її внутрішньої кризи: вони відкрили суспільству правду, спровокували хвилю морального обурення й водночас надали людям новий інструментарій для осмислення своєї ролі у державі. Саме завдяки цьому відбулося формування передумов до трансформації масової свідомості з об'єкта ідеологічного впливу – в активного учасника політичного процесу.

Перебудова стала найбільш масштабною спробою врятувати радянську систему через поєднання політичних і економічних реформ. Проте, незважаючи на амбітні цілі, реформи Горбачова виявилися суперечливими та непослідовними: економіка втратила контрольованість, а політична система – легітимність. У свою чергу, гласність і демократизація, задумані як інструменти оновлення, перетворилися на каталізatori суспільного пробудження. Розвінчання офіційних міфів, відкритий доступ до правди про минуле й формування нового типу громадянської свідомості заклали основи для глибоких змін у сприйнятті держави, історії та самої політичної реальності. У результаті перебудова не пододала кризи, а лише виявила її глибину й незворотність.

3.2. Наслідки соціально-політичної кризи для Радянського Союзу та УРСР

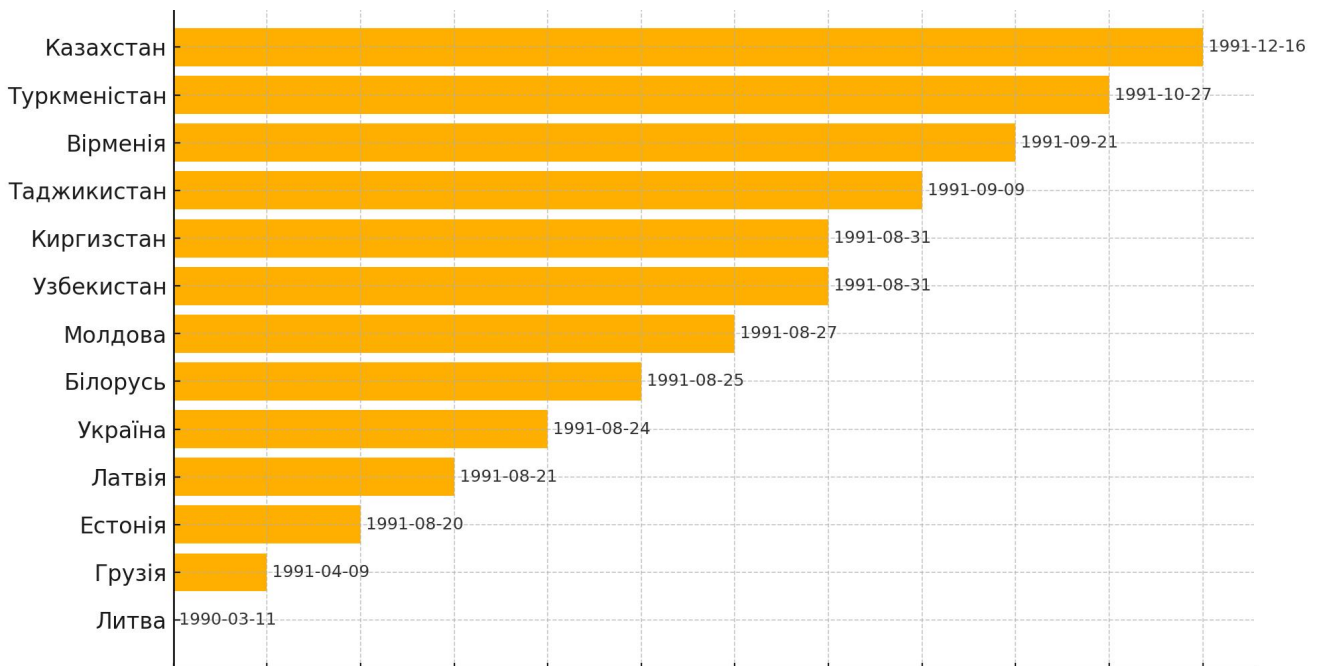
Соціально-політична криза, що охопила Радянський Союз у 1980-х роках, на початку виглядала як глибоке внутрішнє розбалансування системи, однак уже наприкінці десятиліття вона переросла у відкриту дезінтеграцію державного устрою. Економічний застій, падіння довіри до влади, моральне розчарування, ідеологічна втома, ріст регіонального й національного невдоволення – усе це поступово підривало єдність Союзу. Реформи перебудови, замість стабілізувати ситуацію, пришвидшили її розпад: гласність дозволила підняти питання історичних злочинів та актуальних

проблем, які десятиліттями замовчувались, а демократизація дала суспільствам союзних республік право на голос, який вони дедалі частіше використовували не на підтримку Союзу, а на користь національного самовизначення [17].

Уже в 1989 році стало очевидним, що механізми централізованого управління не працюють. Союзні республіки дедалі гучніше заявляли про свої права, відновлювали національні символи, вимагали автономії, а подекуди – й повної незалежності. Балтійські країни – Литва, Латвія, Естонія – першими відкрито проголосили свої прагнення до виходу зі складу СРСР. У Грузії, Молдові, Вірменії, Азербайджані й Казахстані загострювалися конфлікти на етнічному ґрунті, що супроводжувалися масовими протестами й насильством. У самій Російській Федерації теж зростала критика союзного центру, а Білорусь та Україна активно долучалися до процесу національного й політичного оновлення. Центр не міг запропонувати дієвої відповіді: внутрішні суперечності в КПРС, падіння авторитету Горбачова, неспроможність зупинити економічну деградацію остаточно дестабілізували ситуацію [32].

Остаточним кроком до розпаду стало провальне ГКЧП – спроба державного перевороту в серпні 1991 року, організована частиною партійного керівництва і силових структур. Заколот був спрямований на збереження єдності СРСР і припинення реформ, однак викликав зворотний ефект: він остаточно підірвав довіру до влади і мобілізував громадян до рішучих дій. Уже у грудні 1991 року, після підписання Біловезьких угод, СРСР офіційно припинив існування як суб'єкт міжнародного права.

Графік 2.

Хронологія виходу республік зі складу СРСР (1990–1991)

***Примітка.** На графіку представлено хронологію виходу союзних республік зі складу СРСР упродовж 1990–1991 років. Підписи біля кожної позиції вказують точну дату проголошення незалежності відповідної республіки. Візуалізація наочно демонструє стрімке зростання темпів дезінтеграції Радянського Союзу, особливо в другій половині 1991 року, коли більшість республік майже одночасно заявили про вихід зі складу Союзу. Ці події засвідчили остаточний крах централізованої імперської моделі управління та відкрили шлях до створення незалежних держав на пострадянському просторі.*

На його місці виникла Співдружність Незалежних Держав (СНД), до якої увійшли більшість колишніх республік, але вже як самостійні держави. Геополітична реальність змінилася докорінно: світ втратив одну з наддержав, завершилася «холодна війна», постала нова політична карта Євразії.

Карта 1.

**Політична карта СРСР 1991 року з позначенням проголошень
незалежності**

Карта відображає 15 союзних республік із зазначенням їхніх кордонів та столиць.:

- Литва: 11 березня 1990 року
- Грузія: 9 квітня 1991 року
- Естонія: 20 серпня 1991 року
- Латвія: 21 серпня 1991 року
- Україна: 24 серпня 1991 року
- Білорусь: 25 серпня 1991 року
- Молдова: 27 серпня 1991 року
- Узбекистан: 31 серпня 1991 року

- Киргизстан: 31 серпня 1991 року
- Таджикистан: 9 вересня 1991 року
- Вірменія: 21 вересня 1991 року
- Туркменістан: 27 жовтня 1991 року
- Казахстан: 16 грудня 1991 року

***Примітка.** На карті представлено територіальний поділ Радянського Союзу станом на 1991 рік, із позначенням усіх 15 союзних республік та проголошення ними незалежності. Візуалізація наочно демонструє поступовий і нерівномірний характер дезінтеграції СРСР, що розгортався упродовж 1990–1991 років. Зокрема, першою республікою, яка проголосила незалежність, стала Литва (11 березня 1990 року), а останньою — Казахстан (16 грудня 1991 року). Карта відображає не лише географію розпаду, а й політичну зміну епохи: кожне з цих проголошень стало кроком до остаточного краху імперської системи та формування нового геополітичного простору на теренах Євразії. Дати вказані відповідно до декларацій про незалежність кожної з республік. Процес юридичного оформлення та міжнародного визнання міг тривати певний час після фактичного проголошення.*

У контексті загальносоюзної кризи саме в Українській РСР політичне пробудження набуло особливого масштабу та глибини. Якщо ще в першій половині 1980-х років українське суспільство здебільшого залишалося пасивним учасником політичного життя, то під впливом гласності, соціального розчарування й активізації громадянських ініціатив відбувся стрімкий процес політичної емансипації. У другій половині десятиліття по всій Україні – від Львова до Харкова, від Києва до Дніпра – почали діяти численні громадські рухи, неформальні організації, студентські братства, які публічно висували вимоги щодо демократизації, національного відродження та, згодом, повного політичного суверенітету [44].

Важливою віхою стало створення у вересні 1989 року Народного Руху України за перебудову, що швидко переріс у потужну політичну силу з широкою соціальною базою. Рух, спочатку зорієнтований на підтримку реформ Горбачова, швидко трансформувався в платформу для реалізації національно-демократичних вимог: легалізації української мови, вшанування жертв репресій, відкриття архівів, повернення історичної правди. Учасники Руху організовували масові мітинги, створювали осередки в регіонах, налагоджували контакти з іншими республіками, зокрема Балтійськими державами. Водночас із розвитком політичної культури відбувався і процес формування нової ідентичності – громадянської, національної, історичної, яка відмежовувалася від радянської [31].

Кульмінаційним моментом цього процесу став Акт проголошення незалежності України, ухвалений Верховною Радою УРСР 24 серпня 1991 року, після поразки ГКЧП у Москві. Документ став реакцією на загрозу відновлення диктатури та спробу зберегти союзний центр шляхом силового сценарію. Проте справжнім підтвердженням готовності українського суспільства до незалежності став всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року, на якому понад 90% громадян підтримали незалежність. Цей результат показав не лише політичну мобілізацію, а й глибоку внутрішню трансформацію: українці більше не асоціювали свою державність із радянським проектом, а бачили в ній нову можливість – історичну, культурну, соціальну. Відбулася остаточна зміна світоглядної парадигми, а процес, що починався як частина перебудови, завершився розпадом імперії й народженням нової держави.

Соціально-політична криза 1980-х років завершилася глибокими історичними трансформаціями, які докорінно змінили політичну карту світу. Розпад Радянського Союзу став кульмінацією системної деструкції, викликаній суперечностями між застарілою тоталітарною моделлю та новими суспільними запитами на свободу, національне самовизначення і демократію. Для України цей період став точкою переходу від периферійного статусу

республіки до формування незалежної держави. Політичне пробудження українського суспільства, яке ґрунтувалося на масовій підтримці демократичних змін, активізації громадських рухів та відродженні національної свідомості, створило умови для суверенітету, закріпленого волевиявленням народу. Таким чином, наслідки кризи для СРСР були руйнівними, а для України – визвольними й історично визначальними.

ВИСНОВКИ

Соціально-політична криза радянського суспільства 1980-х років стала глибоким і багатовимірним процесом, що охопив усі основні сфери життя СРСР і призвів до докорінної трансформації його внутрішньої та зовнішньої структури. Вона не виникла раптово – її корені сягали десятиліть ідеологічного домінування, жорсткої централізації, економічної негнучкості та пригнічення громадянських свобод. Проте саме впродовж 1980-х ці протиріччя досягли критичної маси, зробивши збереження радянської системи неможливим.

Політична стагнація проявилася у відсутності реальних механізмів оновлення в керівництві КПРС, культивуванні культу особи навіть після Сталіна, збереженні командно-адміністративного стилю управління. Зміна лідерів – від Брежнєва до Горбачова – супроводжувалася формальним реформуванням, але не здатністю адекватно реагувати на зростаючі виклики. Комуністична партія залишалася єдиним джерелом влади, однак втрачала довіру як з боку суспільства, так і зсередини самої еліти, що зумовило втрату контролю над процесами на місцях.

Економічна система СРСР на той час виявилася повністю негнучкою: державна власність на засоби виробництва, директивне планування, розподільча модель замість ринку, хронічне перевиконання "планів" на папері – все це призводило до зниження продуктивності, дефіциту товарів широкого вжитку, технологічного відставання від Заходу. Сільське господарство перебувало у кризовому стані, а тіньова економіка фактично заповнювала прогалини офіційної. Це не тільки свідчило про провал системи, але й створювало передумови для моральної деградації апарату управління – корупція, кумівство, зловживання службовим становищем стали нормою.

Соціальний вимір кризи був не менш важливим. Населення все більше втрачало довіру до держави, зростали побутові труднощі, житлова проблема, занепад медицини й освіти. Демографічні показники свідчили про зниження природного приросту населення, збільшення смертності, особливо серед

чоловіків, через алкоголізм, хвороби, суїциди. Рівень злочинності зростав, особливо у великих містах. Усе це формувало атмосферу безнадії, відчуження та апатії, які стали основою для поступової втрати легітимності радянського режиму в очах його власних громадян.

Ідеологічна криза, зумовлена розривом між офіційною риторикою та реальною дійсністю, призвела до морального занепаду системи. Мільйони громадян вже не вірили в марксизм-ленінізм, а офіційні тези сприймалися як формальні кліше. В умовах гласності ця криза вилилася у відкриту критику минулого, появу альтернативних історичних наративів, переосмислення ролі КПРС, Сталіна, репресій, Голодомору, національного питання. Ідеологічна монополія перестала існувати, відкриваючи шлях до формування політичного плюралізму.

Кульмінацією кризи стала спроба реформування через перебудову, яка, замість зміцнити систему, прискорила її руйнування. Реформи Горбачова, попри добрі наміри, були половинчастими й непослідовними: економічні – не призвели до зростання, політичні – не забезпечили стабільності, гласність – відкрила простір для викриттів, що підірвали довіру до влади. Спроба зберегти імперію через модернізацію завершилася її розпадом.

В Україні перебудова дала поштовх до потужної національної і громадянської мобілізації. Народний Рух, студентські протести, екологічні кампанії, історико-просвітницькі товариства стали платформою для політичного пробудження. Усе це завершилося прийняттям Акту проголошення незалежності 24 серпня 1991 року, а згодом – підтвердженням на референдумі 1 грудня. Так Україна стала незалежною державою, реалізувавши право на самовизначення внаслідок глибокої соціально-політичної кризи, що зруйнувала СРСР.

Отже, криза радянського суспільства 1980-х років була не тимчасовим збоєм у функціонуванні системи, а проявом її внутрішньої нездатності до адаптації в умовах змін. Саме ця криза стала історичним переломним моментом, який завершив радянську добу та відкрив нову сторінку в розвитку незалежної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аблазов В. И. Афганистан. Четвертая война. К.: РИА “Марко Пак”, 2002. 206 с.
2. Бажан О. Г. Дисидентські (опозиційні) рухи 1960-1980-х років в Україні. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г – Д. С. 395. 518 с.
3. Бажан О. Рух опору як частина радянського повсякдення. Українське суспільство в 1960 – 1980-х рр. Історичні нариси: Колективна монографія /Відп. ред. В. Даниленко; Упоряд.: В. Крупина, М. Смольницька. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2022. С. 707-775.
4. Баран В. К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. Львів: МП Свобода, 1992. 124 с.
5. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 667 с.
6. Баран В. К., Даниленко В. К. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті роки). НАН України. Київ : Альтернативи, 1999. 303 с.
7. Бойко О. Д. Місце і роль гласності у контексті суспільно-політичних трансформацій в Україні у добу перебудови. *Література та культура Полісся*. 2002 Вип. 20. С. 251-261.
8. Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985-1991 рр.): навчальний посібник. Київ: Кондор, 2004. 357 с.
9. Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2002. 306 с.
10. Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довід. Вид. 2-ге, допов., доопрац. К.: Наук. думка, 2005. 718 с.

11. Верхратський С. А., Заблудовський П. Ю. Історія медицини: Нав. посібник. 4-е вид., випр. і допов. К. : Вища шк., 1991. 431 с.
12. Гончарук Г. До питання про фактори створення Народного Руху України. *Вісник Львівського університету. Серія історична. 2019–2021. Спецвипуск. 2021. С. 403-411.*
13. Горбачова О. С. Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. XX ст.: процес становлення та розвитку: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2008. 218 с.
14. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX століття. Київ: Yakaboo publishing, 2019. 656 с.
15. Даниленко В. М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.
16. Даниленко Л. В. Важка тема в художньому тексті: осмислення каральної психіатрії в СРСР. *Література й історія : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (17–18 листопада 2022 р.)* / редкол. : Н. В. Горбач (відп. ред.), В. М. Ніколаєнко (ред.-упоряд.), І. М. Бакаленко (техн. ред.) та ін. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2022. С. 66-70.
17. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-ті рр. XXст.). Київ: Рідний край, 2000. 389 с.
18. Євтушенко О. Н. Радянська модель організації місцевої влади в Україні. *Наукові праці. Державне управління. 2011. Випуск 147. Том 159. С. 37-42.*
19. Журавльов Я. Проблеми житлово-комунальної сфери у зверненнях громадян. Українське суспільство в 1960 – 1980-х рр. Історичні нариси: Колективна монографія /Відп. ред. В. Даниленко; Упоряд.: В. Крупина, М. Смольницька. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2022. С. 415-434.
20. Іваненко В. В., Бурмага В. П. "Афганський синдром" 1979-1989 рр. як чинник кризи радянської системи: історичний досвід і сьогодення.

Література та культура Полісся. Серія «Історичні науки». 2016. Випуск 83. № 5. С. 108-116.

21. Історія України : XIX – XXI ст. : Практикум / [Голубко В. Є., Лаврецький Р. В., Лозинський А. Ф., Нагірняк М. Я., Чура В. І.] ; за заг. ред. Р. В. Лаврецького. ЛДУ БЖД, Львів, 2014. 558 с.

22. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. Вид. 2-ге. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 432 с.

23. Каганов Ю. О. Опозиційний виклик: Україна і Центрально-Східна Європа 1980-х – 1991 рр. Запоріжжя : Просвіта, 2009. 252 с.

24. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ: Кліо, 2019. 248 с.

25. Кудласевич О. М. «Тіньовий» сектор економіки та нелегальне підприємництво: історико-економічний аналіз. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2024. Вип. 57. С. 274-291. DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2024.57.274>

26. Кулик С. М. Політичні аспекти підготовки і проведення Олімпійських ігор 1980 р. в Москві. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини*. 2010. № 10. С. 98-108.

27. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 1. К. : Темпора, 2013. 504 с.

28. Лаас Н. О. Повсякденне життя. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / НАН України. Інститут історії України. К.: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 485-495.

29. Лазор О. Д., Лазор О. Я., Клікунов А. В. Організація влади у містах пострадянської Білорусі та України: компаративний аналіз: Монографія. Львів : Ліга-Прес, 2005. 104 с.

30. Латиш Ю. Алкогольна ситуація в СРСР та причини антиалкогольної кампанії другої половини 1980-х років. *Вісник Київського*

національного університету імені Тараса Шевченка. *Історія*. 2010. Вип. 102. С. 34-37.

31. Левчук К. І. Громадські організації України: створення та діяльність (1985-1996рр.). монографія. Вінниця : Едельвейс і К, 2009. 320 с.
32. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. К.: Абрис, 1994. 495 с.
33. Мазур О. О. Продовольча програма 1982 року в Україні: плани та реалії. Черкаси : ФОП О. Ф. Нечитайло «Поліграфічний центр», 2016. 148 с.
34. Мацьовка А. В. Роль неформальних груп і об'єднань у становленні багатопартійної системи в Україні на початку 90-х рр. XX ст. *Молодий вчений*. 2018. № 3 (55). С. 248-251.
35. Народное хозяйство Украинской ССР: Юбилейный стат. ежегодник. К. : Техніка, 1987. 455 с.
36. Неклюдов Є. С. Тіньова економіка України: від СРСР до сьогодення. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного факультету*. 2018. № 51. С. 98-106.
37. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. Київ: Кліо, 2023. 512 с.
38. Остафійчук В. Ф. Історія України: сучасне бачення : навч. посіб. 4-те вид., виправл. К. : Знання-Прес, 2008. 424 с.
39. Паска Б. В. Реакція Комітету державної безпеки на створення Української Гельсінської групи (1976–1977 рр.). *Культурологічний альманах*. 2024. Вип. 3 (11). С. 166-175. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.18>
40. Пахарев А.Д. Комуністична партія Радянського Союзу. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2007. 528 с.
41. Подлесна В. Г. Особливості соціально-економічних циклів в Україні в контексті модернізаційних процесів. *Економіка та держава*. 2013. № 11. С. 33-37.

42. Поліщук А. М. Українська Греко-Католицька Церква: від підпілля до легалізації. *Культурологічний альманах*. 2022. Вип. 3. С. 14-20. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.3>
43. Полозюк А., Бобіна О. В. Чи справді «спорт поза політикою». *Розвиток фізичної культури та спорту: новітні виклики, проблеми та перспективи*: матеріали Міжнародної онлайн-конференції студентів, аспірантів і молодих вчених, 28 жовтня 2022 року. Миколаїв: НУК імені адмірала Макарова, 2022. С. 24-26.
44. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х— початок 1990-х років. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
45. Скоморовський В. Б. Наслідки «Перебудовчих» процесів у СРСР: державно-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 22-26.
46. Тарасов В. В. Етимологія горбачовської гласності (1985-1991 рр.) як проблема сучасної історіографії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. 2010. Вип. 18. С. 381-387.
47. Тарасов В. В. Образ перебудови (1985-1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації / За ред. проф. Ольги Коляструк. Вид. 2-ге, допов. Харків: «Раритети України», 2016. 120 с.
48. Тищенко Ю. А. Сім'я в Радянській Україні у 1970-х—на початку 1980-х років: погляд із сьогодення. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 48. С. 188-193.
49. Червонописький С. «Афганська проблема» і політичний волюнтаризм. *Політичний менеджмент*. 2005. №5. С. 87-102.
50. Якимович С. Освітяни Львова на етапі проголошення політики «перебудови» у 1985–1987 рр. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2023. Випуск 24. С. 281-292. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4026>

51. Cooper J., Richardson R. J., Schwab B. Ronald Reagan's 1984: Politics, Policy, and Culture. Palgrave Macmillan, 2024. 107 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-53677-9>

52. Declassified KGB documents on the Ukrainian Helsinki Group have appeared online. 9 Nov 2016. Site: The International Helsinki Association for Human Rights. URL: <https://ihahr.org/news/v-seti-poyavilis-rassekrechennye-dokumenty-kgb-ob-ukrainskoy-helsinkskoy-gruppe> (дата звернення: 24.05.2025)